

Nietzsche a kontrafaktuální dějiny jako kardinální otázka historie

Marek Fapšo

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

marek.fapso@ff.cuni.cz

Abstract:

Nietzsche and Counterfactual History as a Cardinal Question of History

Counterfactual history has been a significant component of European historical culture since antiquity and remains today one of the popular methods of portraying history. On the other hand, modern historiography, by way of its methodology, is very skeptical of such an approach to the past, and this position is often repeated through the utterances of its protagonists. In one of his early preparatory notes, Friedrich Nietzsche called counterfactual history the “cardinal question” of history as such. The paper presented here aims to explore the context of this deliberation in the context of Nietzsche’s Basel period (1869–1879), especially in relation to texts with a historiographical dimension. Emphasis will also be placed on two of his prominent role models from that time – Thucydides and Jacob Burckhardt. Based on a historical-systematic analysis of his work (both published and in manuscript), this paper answers the question: “In what sense is counterfactual history a cardinal problem of history?”

Keywords: Friedrich Nietzsche, philosophy of history, counterfactual history, methodology, classical philology

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2025.2r.223>

1. Nietzsche a historie

Z hlediska vývoje historického myšlení je Friedrich Nietzsche již etablován jako jedna z formativních osobností moderních dějin. Zejména jeho druhá nečasová úvaha „O užitku a škodlivosti historie pro život“ (1874) patří ke kanonickým textům dějin dějepisectví.¹ Nietzscheho obraz je založen prede-

1 Nietzsche, F., O užitku a škodlivosti historie pro život. In: týž, *Nečasové úvahy*. Přel. J. Krejčí – P. Kouba. Praha, Oikoymenth 2005, s. 75–147. Srov. Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Berlin – Heidelberg, Springer Verlag 2011, s. 80–82; a Neymeyr, B., *Historischer und kritischer Kommentar zu Friedrich Nietzsches Werken*. Bd. 1.2: Kommentar zu Nietzsches „Unzeitgemässen Betrachtungen“. I: David Strauss der Bekenner und der Schriftsteller. II: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. Berlin, De Gruyter 2020; a Růžička, J., *Historie*. In: Storchová, L. (ed.), *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium 2014, s. 110.

vším v étosu kritiky tzv. historismu 19. století, jenž bývá někdy rozšiřován na kritiku moderního dějepisectví vůbec. Jeho pojetí dějin se věnovali prakticky všichni významní interpreti jeho díla, a dokonce v něm spatřovali jeden z klíčů k jeho odkazu.² Práce Thomase Brobjera problematizovaly zejména v historiografii převládající obraz nietzscheovského ostnu nekompromisně bořícího etablované principy historické vědy.³ Ukazuje se totiž, že důraz na onu druhou nečasovou úvahu při výkladu zakrývá mnohé další aspekty Nietzscheho vztahu k dějinám, respektive k historiografii. On sám se k tomuto svému textu stavěl přinejmenším skepticky, ne-li dokonce odmítavě, jak dokládá například předmluva z nedlouho poté vydané aforistické knihy *Lidské, příliš lidské*.⁴ V ní také Nietzsche označil nedostatek historického smyslu za dědičnou chybu filosofů.⁵

Friedrich Nietzsche na jedné straně deklaroval značnou skepsi vůči historiografii v podobě, v jaké se ustavila v 19. století, na straně druhé ale využíval historických metod pro své vlastní závěry. V rané fázi svého díla se jako klasický filolog zabýval ryze historickými tématy a pramennou kritikou starých textů (Homér, Dógenés Laertios), v pozdějším období se pak snažil nacházet historické kořeny současnosti (*Genealogie morálky*⁶). Patřil k pilným čtenářům klíčových osobností historické vědy, jakými byli Leopold von Ranke, Theodor Mommsen, Johann Droysen, Edward Gibbon, Heinrich von Sybel či Jacob Burckhardt.⁷ Zejména poslední zmíněný, jak ještě uvidíme, je z hlediska našeho tématu velmi důležitý. Napříč celým jeho dílem, vydaným i nevydaným, se táhne jako červená nit neustálý návrat k historickým metodám jakožto plodnému způsobu řešení palčivých otázek, takže je možné je dokonce označit za „stěžejní pro celý jeho přístup k filosofii a kultuře“.⁸

Cílem tohoto příspěvku je zčásti systematicky a zčásti historicky analyzovat Nietzscheho filosofii, respektive jeden z jejích motivů. Vyjdeme přitom z jeho nikdy nevydané nečasové úvahy s názvem *My filologové*, která vznikla někdy na jaře roku 1875: „Veškeré dějiny byly doposud psány z hlediska

2 Viz Jensen, A. K., *Nietzsche's Philosophy of History*. Cambridge, Cambridge University Press 2013; Lanfranconi, A., *Nietzsches historische Philosophie*. Stuttgart, Frommann-Holzboog 2000; nebo nejnověji: Jensen, A. K. – Santini, C. (eds). *Nietzsche on Memory and History: The Re-Encountered Shadow*. Berlin, De Gruyter 2020.

3 Brobjer, T. H., Nietzsche's View of the Value of Historical Studies and Methods. *Journal of the History of Ideas*, 65, 2004, No. 2, s. 301–322; atýž, Nietzsche's Relation to Historical Methods and Nineteenth-Century German Historiography. *History and Theory*, 46, 2007, No. 2, s. 155–179.

4 Nietzsche, F., *Lidské, příliš lidské II*. Přel. V. Koubová. Praha, Oikoymenth 2012, s. 7–8. K tomu srov. Jensen, A. K., *Nietzsche's Philosophy of History*, c.d., s. 90. Jensen zde koriguje míru Nietzscheho sebekritiky.

5 Nietzsche, F., *Lidské, příliš lidské I*. Přel. V. Koubová., Praha, Oikoymenth 2010, s. 18.

6 Nietzsche, F., *Genealogie morálky*. Přel. V. Koubová. Praha, Aurora 2002.

7 Brobjer, T. H., Nietzsche's View of the Value of Historical Studies and Methods, c.d., s. 312.

8 Tamtéž, s. 178.

úspěchu, a sice s domněnkou, že v úspěchu je rozum. Také řecké dějiny: ještě žádné nemáme. Ale tak je tomu obecně: kde jsou historikové, jejichž pohled na věci by neovládlo všeobecné tlachání? – Vidím jen jednoho – Burckhardta. Všude ve vědě široký optimismus. Otázka: „co by se stalo, kdyby se nepřišlo to a to?“ se téměř jednomyslně odmítá, a přece je to kardinální otázka, díky níž se všechno stává ironickou záležitostí.⁹ V jakém smyslu lze kontrafaktuální otázky kladené minulosti považovat za kardinální? To je otázka, na kterou se postupně pokusíme v následujícím příspěvku odpovědět.

Vulgární výroky klasika historické vědy E. P. Thompsona o nesmyslnosti kontrafaktuálních dějin jsou dobře známé.¹⁰ Stejně jako dlouhodobá metodologická skepse historiků vůči zkoumání dějin, které se nestaly.¹¹ Na druhou stranu v praxi ale pozorujeme časté používání kontrafaktuálních výroků v logice historického vyprávění v populární kultuře i v odborné historiografii.¹² Nacházíme se tedy v paradoxní situaci, kdy metodicky odmítáme brát kontrafaktuální dějiny vážně, a zároveň jimi zaplňujeme interpretace minulosti na všech možných úrovních. Lidé jsou jimi fascinováni, ale bojí se jich.

Výchozí situaci vzniku kontrafaktuálních dějin je možné vyjádřit s Ludwigem Wittgensteinem velmi lapidárně: „Vše, co vidíme, by mohlo být i jinak. Vše, co vůbec můžeme popsat, by mohlo být i jinak.“¹³ Člověk každodenně zakouší pocit svobodné volby vedoucí k rozhodnutím, která mají své důsledky. A logicky ho napadá, že pokud by se v nějaký moment rozhodl jinak, důsledky by byly odlišné. Věci mohly být jinak, než jsou. Tento aspekt lidské psychiky je velmi dobře zmapován na poli psychologie, která mnoha empirickými testy potvrdila klíčovou roli kontrafaktuálních úvah pro lidskou interpretaci zkušenosti, a to na každodenní úrovni.¹⁴ Podobně i modální logika, zejména v anglosaské tradici, inkorporovala po určitých debatách teorii možných světů do svého portfolia, a vytvořila tak samostatnou větev tohoto oboru.¹⁵

9 Nietzsche, F., Poznámky k „My filologové“. In: týž, *My filologové*. Přel. P. Kitzler – P. Kouba. Praha, Oikoymenh 2018, s. 83. Blíže k okolnostem vzniku této nečasové úvahy viz Cancik, H. – Cancik-Lindemaier, H., The Religion of the “Older Greeks” in Nietzsche’s “Notes to We Philologists”. In: Jensen, A. K. – Heit, H. (eds.), *Nietzsche as Scholar of Antiquity*. London – New York, Bloomsbury 2015, s. 263–279.

10 Thompson, E. P., The Poverty of Theory or an Orrery of Errors. In: týž, *The Poverty of Theory & Other Essays*. London, Merlin 1978, s. 108.

11 Carr, E. H., *What Is History?* Basingstoke, Palgrave Macmillan 2001; nebo Evans, R., *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Waltham, MA, Brandeis University Press 2013.

12 Fapšo, M., *Kontrafaktuální dějiny. Historiografie a didaktika*. Praha, Karolinum 2024.

13 Wittgenstein, L., *Tractatus logico-philosophicus*. Přel. P. Glombíček. Praha, Oikoymenh 2007, s. 67.

14 Mandel, D. R. – Hilton, D. – Catellani, P. (eds.), *The Psychology of Counterfactual Thinking*. London, Routledge 2005.

15 Lewis, D., *Counterfactuals*. Oxford, Oxford University Press 2001 (původně 1973); a Kripke, S., *Naming and Necessity*. Cambridge, Harvard University Press 1980. Obecně k tématu viz Peregrin, J. – Vlasáková, M., *Filosofie logiky*. Praha, Filosofia 2017; a Fořt, B., *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Brno, Host 2005.

Pokud však jde o historickou vědu, tak u ní je přijetí konceptu kontrafaktuálních úvah značně rozporuplné. Její převažující ontologické východisko je totiž dosti odlišné od výše zmíněného Wittgensteinova – minulost je souhrn pouze těch jevů, které se staly, tj. které byly.¹⁶ I když z hlediska epistemologie je dnes již všeobecně uznána limita v možnostech jejího poznávání, stále se většinou operuje s principiálním předpokladem její existence.¹⁷ A jelikož byl celý moderní historiografický poznávací aparát vystavěn na tomto východisku (např. práce s prameny jakožto pozůstatky minulosti), je těžké klást si v jeho rámci otázku „*Co by se stalo, kdyby*“, jež například apriorně vylučují existenci historických pramenů, na jejichž základě bychom mohli danou otázku odpovědět. Nebo aspoň problematizují jejich relevanci a možnosti využití. Existují ale i velmi vážné pokusy věnující se možnostem kontrafaktuálního myšlení v historickém bádání a obhajující jeho epistemologickou užitečnost.¹⁸ Nietzscheho filosofie pak může být zajímavým příspěvkem do této stále neutuchající diskuze.

2. Historikem v Basileji

Téměř pětadvacetiletý Friedrich Nietzsche zahájil svou akademickou kariéru 28. května 1869 v Basileji přednáškou o Homérově osobnosti, která později vyšla privátním tiskem pod názvem *Homer und die klassische Philologie: Ein Vortrag von Friedrich Nietzsche*.¹⁹ V ní mimo jiné vymezil filologii jakožto vědu také historickou, neboť se „projevy určitých národních individualit snaží chápat ve stále nových obrazech a pochopit zákon panující v proudu jevů“.²⁰ Sám se pak stavěl skepticky ke konkrétní podobě toho, jak dobová filologie vypadá, což ho na začátku 70. let dovedlo k vyostřenému sporu s některými předními německými učiteli tehdejší doby.²¹ Otázka Nietzscheho kvality a přínosu na poli klasické filologie je dodnes výrazně diskutována a na-

16 Srov. z poslední doby například: Sousedík, S., *Dějiny, dějepis, filosofie dějin*. Praha, Oikoyomen 2019; či Stellner, F. (ed.), *Úvod do studia historie*. Praha, Karolinum 2023.

17 Storchová, L. (ed.), *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, c.d. Zde i další literatura.

18 Z těch nejvlivnějších a nejvýznamnějších viz zejména Ferguson, N. (ed.), *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Přel. kolektiv autorů. Praha, Dokořán 2001; Hawthorn, G., *Plausible Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press 1991; a Demandt, A., *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...?* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht 1986.

19 Nietzsche, F., Homér a klasická filologie. In: týž, *My filologové*, c.d., s. 7–22.

20 Tamtéž, s. 7–8.

21 Gründer, K. (Hrsg.), *Der Streit um Nietzsches „Geburt der Tragödie“*. Hildesheim, G. Olms 1969. Základní shrnutí včetně další literatury v: Kitzler, P., Nietzsche a klasická filologie. In: Nietzsche, F., *My filologové*, c.d., s. 133–135.

hlížena z různých hodnotících pozic.²² Naším úkolem nyní je tematizovat Nietzscheho jakožto historika konce 19. století.

Mezi lety 1869 a 1879 vyšlo Nietzschemu tiskem hned několik různě dlouhých textů, které se v nějakém ohledu více či méně dotýkají studia minulosti: vedle zmíněné přednášky o Homérovi a několika krátkých recenzí ještě studie o Diogenovi Laertiovi (1868/1869/1870), studie o florentském rukopisu označovaném jako „Certamen Homeri et Hesiodi“ včetně jeho moderní edice (1870/1871/1873), přednáška *Sókratés a řecká tragédie* (1871), knižní prvotina *Zrození tragédie z ducha hudby* (1872), čtyři *Nečasové úvahy* (1873) a na konec první dvě části knihy *Lidské, příliš lidské* (1878/1879).²³ Vedle toho se nám dochovalo i větší množství přednáškového materiálu z Nietzscheho působení na basilejské univerzitě a zčásti i na tamním *Pädagogiu* (vyšší stupeň střední školy).²⁴ Přednášky byly z povahy jeho pozice zacílené na téma reálií antického světa a řecký a latinský jazyk. Jejich náplň byla většinou historická, respektive kulturněhistorická, ale na některých místech se Nietzsche věnoval i problematice povahy historického bádání jako takového. A to jsou místa, jež je třeba reflektovat především. Z univerzitních přednášek, které staví Nietzscheho i do pozice historika, je možné jmenovat tyto: *Encyklopedie klasické filologie* (letní semestr 1871), *Předplatónští filosofové* (letní semestr 1872), *Dějiny řecké výřečnosti* (zimní semestr 1872/1873), *Řecká liturgie* (zimní semestr 1875/1876) a zejména pak *Dějiny řecké literatury* (zimní a letní semestr 1874/1875).²⁵

Pokud tedy komplexně přehlédneme Nietzscheho aktivity v Basileji, je možné ho interpretovat jakožto historika? Respektive, abychom byli zacílení blíže k tématu tohoto textu: *Jak interpretovat Nietzscheho basilejské období prizmatem historiografické otázky kontrafaktuálních dějin?* Toto zacílení by mělo předurčit naše čtení jinak rozlehlého materiálu, který po Friedrichu Nietzschem z let 1869–1879 zůstal. Pracovně můžeme odpověď na rámujiící otázku rozdělit na obhajobu dvou následujících tezí.

22 Viz například Jensen, A. K. – Heit, H. (eds.), *Nietzsche as Scholar of Antiquity*, c.d.; nebo Cancik, H., *Nietzsches Antike. Vorlesung*. Stuttgart, Weimar 2000.

23 Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 61–181.

24 Janz, C. P., Friedrich Nietzsches Akademische Lehrtätigkeit in Basel 1869–1879. *Nietzsche-Studien*, 3, 1974, Nr. 1, s. 192–203; a Gutzwiller, H., Friedrich Nietzsches Lehrtätigkeit am Basler Pädagogium: 1869–1876. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 50, 1951, s. 149–224. Celkové rozsáhlé shrnutí Nietzscheho působení v Basileji viz v klasické biografii: Janz, C. P., *Friedrich Nietzsche. Biographie. Erster Band*. München, Carl Hanser Verlag 1993, s. 277–848.

25 Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 162–168.

I. Nietzscheho rané pojetí konceptu historického pramene implikuje kontrafak- tuální otázky.

Anthony Jensen označil Nietzscheho v jeho rané fázi myšlení jako „*ontologického a reprezentačního realistu*“, který spoléhá na skutečnou existenci minulosti a na možnost vytvoření jejího věrného obrazu v historickém poznání.²⁶ Je pravdou, že Nietzscheho prvotiny opravdu vykazují znaky poměrně tradiční filologické textologické kritiky původních pramenů. Již během studií v Pfortě v Lipsku začal pracovat na podrobné interpretaci díla Theognida z Megar, řeckého básníka z 6. století před naším letopočtem, kterou ukončil prakticky až s nástupem do Basileje.²⁷ Jejím výsledkem byla identifikace určitých pravidelností v řazení jednotlivých básní, které podle Nietzscheho nepocházelo od samotného Theognida, nýbrž bylo výsledkem až pozdější cílené redakce. Navíc mnohé z obsažených básní patří jiným autorům.

Nietzsche dochází skrze podrobný rozbor ke konstatování několika skutečností: „Faktem je – a to je třeba poznamenat –, že velmi mnoho fragmentů (více než polovina) je propojeno klíčovými slovy; lze předpokládat, že takto byla uspořádána celá sbírka. (...) Výsledkem je, že v naší sbírce rozpoznáváme důkladnou ruku redaktora. Nejedná se o postupně nahromaděný konglomerát theognidických zbytků, ale o gramatikovo dílo založené na neznámém materiálu.“²⁸ Tento závěr pak implikuje dvě důležité otázky, které si Nietzsche kladl: kdy a proč tato sbírka vlastně vznikla? Následně se snaží důkladně objasnit okolnosti a intenci vzniku Theognidovy sbírky, která rozhodně není původním „odrazem“ jeho tvorby, ale je výsledkem mnohem později se projevivší editorské intence.

Podobným směrem jde i Nietzscheho podstatně rozsáhlejší raná studie, na jejímž základě získal profesorský post v Basileji a jež je věnovaná slavnému životopisci řeckých filosofů ze 3. století Diogenovi Laertiovi.²⁹ Velkým

26 Jensen, A. K., *Nietzsche's Philosophy of History*, c.d., s. 32.

27 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd.1: *Philologische Schriften 1867–1873*. Hrsg. von G. Colli – M. Montinari – W. Müller-Lauter – K. Pestalozzi – F. Bormmann – M. Carpitella. Berlin, De Gruyter 1982, s. 1–58. K základní interpretaci viz Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 158; a Jensen, A. K., *Nietzsche's Valediction and First Article: The Theognidea*. In: Jensen, A. K. – Heit, H. (eds.), *Nietzsche as Scholar of Antiquity*, c.d., s. 100–114.

28 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd.1: *Philologische Schriften 1867–1873*, c.d., s. 19–25.

29 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd.1: *Philologische Schriften 1867–1873*, c.d., s. 75–167. K základní interpretaci viz Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 159–160; a Barnes, J., *Nietzsche and Diogenes Laertius*. In: Jensen, A. K. – Heit, H. (eds.), *Nietzsche as Scholar of Antiquity*, c.d., s. 115–137. Srov. též český překlad: Diogenés Laertios, *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Přel. A. Kolář. Praha, Československá akademie věd 1964.

rámujícím cílem tohoto souboru příspěvků je identifikace zdrojů, s nimiž Diogenés pracoval a z nichž čerpal své informace. Tato otázka byla důležitá zejména z toho hlediska, že právě Diogenovy životopisy byly zásadním zdrojem poznání nejstarší fáze řecké filosofie a mnoho interpretací záviselo právě na tomto konkrétním textu. Nietzsche zdůrazňoval vliv autorské intence při finalizaci textů, která je kombinací poetických prvků a biografických úryvků.

Do třetice zaměřil Nietzsche svůj filologický pohled na rukopis z 2. století obsahující příběh veřejné disputace mezi Homérem a Hésiodem, jenž byl dlouho považován za sofistické cvičení bez většího významu.³⁰ Nietzsche však subtilním rozbořem dospěl k závěru, že jde o záznam mnohem starší významové vrstvy, přičemž tento záznam je výsledkem „svévolnosti tu a tam řezající a zkracující ruky“.³¹ Obraz dávné mytologie je tak před čtenáře stažen s moderní libovůlí. Skrze ni i se všemi kráceními a opomenutími, nebo možná právě díky nim, ovšem objevujeme klasické dílo starověku.³²

Všechny tři první publikované práce, které etablovaly Nietzscheho jakožto klasického filologa, měly silný historiografický rozměr – zejména v tom, že se orientovaly na problém historického pramene jakožto zdroje našeho poznání.³³ Byť, řečeno s Hegelem, Nietzschemu šlo postupně stále více a více o samu filosofii nahlíženou skrze historickou interpretaci antiky.³⁴ Prameny jakožto zdroje historického poznání, s nimiž ve svých filologických pracích Friedrich Nietzsche zacházel, v sobě spojují hned několik rovin, které je třeba od sebe odlišovat. Daný pramen je pozůstatkem určité doby, ve které původně vznikl. Zároveň je ale v čase upravován, editován a dotvářen dalšími lidmi, díky nimž se nám dochoval do dnešního dne, což platí zejména právě

30 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd.1: *Philologische Schriften 1867–1873*, c.d., s. 273–337. K základní interpretaci viz Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 160.

31 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd.1: *Philologische Schriften 1867–1873*, c.d., s. 273.

32 Tamtéž, s. 337.

33 Horský, J. – Šima, K., *Pramen*. In: Storchová, L. (ed.), *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, c.d., s. 15–20.

34 Hegel, G. W. H., *Dějiny filosofie I*. Přel. J. Cibulka – M. Sobotka. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1961, s. 45: „Pochopíme-li tento vztah, objasníme si zároveň blíže, čím mohou tyto dějiny prospět zejména i znalosti filosofie, stejně jako se nám objeví i subjektivní smysl toho, že studium dějin filosofie nás uvádí do poznání filosofie samé.“ Sám Nietzsche se k tomuto tématu vyjádřil i v jednom ze svých dopisů: „Při čtení Faidóna mám možnost nakazit své studenty filosofií; prostřednictvím zde neslychaného působení extempore je velmi hrubě probouzím z jejich gramatického spánku.“ Dopis Friedrichu Ritschelovi z 10. května 1869. In: *Nietzsche Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 1: *Briefe von Nietzsche 1869–1872*. Hrsg. von G. Colli – M. Montinari. Berlin, de Gruyter 1977, s. 7.

v dějinách antiky.³⁵ A v neposlední řadě je pak zařazen do konkrétní badatelské intence (souboru otázek a hypotéz), čímž se teprve de facto stává právě historickým pramenem.

Domyšleno do důsledků, ocitáme se zde v poměrně komplikované situaci z hlediska poznání antického světa. Naše znalosti totiž neodvisí jen od toho, co nacházíme v pramenech jakožto pozůstatcích minulosti, ale také od toho, kdo a co v dalším období s těmito prameny dělal. Pro Nietzscheho je klíčovým problémem v jeho raném myšlení ono *pozůstávání* pramenů.³⁶ To se totiž neděje jen ve smyslu jejich fyzického přetrvávání, ale právě díky konkrétním aktivitám konkrétních lidí v následujících obdobích, které v tomto ohledu působí fatálně.

Proto může Nietzsche označit Platónova Sókrata buď za karikaturu, nebo za humanistickou a osvícenskou interpretaci antiky, za její falšování.³⁷ Dokonce konstruuje i časovou posloupnost onoho nepochopení starověkého Řecka, jdoucí od sofistů druhého století přes básníky renesance až k moderním filologům.³⁸ Jedním z úkolů filologie je proto podle Nietzscheho názoru cílevědomá kritika tradice (*Überlieferung Kritik*), která je jakýmsi předpokladem úplného porozumění (*Hermeneutik*) a kterou demonstruje v rámci svého univerzitního kurzu úvodu do filologie na příkladu Homérových eposů.³⁹ Těm je třeba porozumět právě i skrze nejrůznější vydávané edice, citační omyly, excerpta, textová vylepšení, chybné čtení nebo falešné příписy.

Moment *pozůstávání* si Nietzsche zajisté uvědomil i v případě jednoho z nejdůležitějších pramenů prostředkujícího poznání starších dějin řecké filosofie – zmíněných Diogenových životopisů. V poznámkách z doby, kdy intenzivně pracoval právě na svých „Laertiánech“, nacházíme i následující tezi: „*Ani události jednotlivců, ani události dějin nemají nutný průběh, tzn. nejsou naplňováním rozumné nutnosti.*“⁴⁰ Chápáno v kontextu dosavadních úvah, je třeba ji vztáhnout nejen k původním událostem jako takovým, ale rovněž i ke vzniku a působení záznamů o nich. Celým svým raným filologickým di-

35 Nietzsche sám toto reflektuje v přednášce věnované předplatónským filosofům, když upozorňuje na malé množství informací a určitou náhodnost výběru, pokud jde například o Platóna jakožto zdroj. Srov. Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 4: *Vorlesungsaufzeichnungen* (WS 1871/72 – WS 1874/75). Hrsg. von G. Colli – M. Montinari – W. Müller-Lauter – K. Pestalozzi – F. Bornmann – M. Carpitella. Berlin, De Gruyter 1994, s. 214.

36 O významu pozůstávání pramenů psal ve stejné době i německý historik Johann Gustav Droysen. Viz Droysen, J. G., *Grundriss der Historik*. Leipzig, Verlag von Veit & Comp. 1868, s. 16–19.

37 Nietzsche, F., *Poznámky k „My filologové“*, c.d., s. 112 a s. 86.

38 Tamtéž, s. 56.

39 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 3: *Vorlesungsaufzeichnungen* (SS 1870 – SS 1871). Hrsg. von G. Colli – M. Montinari – W. Müller-Lauter – K. Pestalozzi – F. Bornmann – M. Carpitella. Berlin, De Gruyter 1992, s. 374–375.

40 Nietzsche, F., *K dějinám literárních studií ve starověku a v moderní době*. In: *týž, Rané texty o hudbě a řeči*. Přel. R. Roreitner. Praha, Oikoymenh 2011, s. 91.

lem Nietzsche upozorňoval na jistou nahodilost nebo možná až náhodnost toho, co a jak se nám z nejstarších řeckých dějin dochovalo a k čemu chováme tak obrovskou úctu. O samotném Diogenovi se pak vyjádřil v tomto duchu a velmi pronikavým způsobem: „Čím je pro nás Diogenes Laertios? Nikdo by neztratil ani slovo o flištínské fyziognomii tohoto spisovatele, kdyby náhodou nebyl tím nemotorným strážcem, který střeží poklady, jejichž hodnotu vůbec nezná. Je nočním hlídačem řecké filosofie a člověk do ní nemůže proniknout, pokud od něj nedostane klíč.“⁴¹ Jinými slovy, náš přístup k poznání klíčového období evropské filosofie závisí na tak „pofidérní“ osobě, jakou podle Nietzscheho byl právě Diogenés.

Kontrafaktuální rozměr se ocitá ve dvou polohách, jak bylo již naznačeno výše, jejichž vzájemná souvislost stojí za kratší úvahu. Zprv před námi stojí obecnější historická otázka toho, zda věci nemohly být jinak. Zde Nietzsche odmítá nutnost lidských dějin, a tedy připouští, respektive nevylučuje, možnost kontrafaktuálního vývoje v minulosti. Ale věci se nakonec staly tak, jak se staly, o čemž by asi nepochyboval. Za druhé je tu ovšem problém historicko-filologického poznání, které v Nietzscheho době stálo v tématu antiky (zejména té starší) na relativně malém, respektive vysoce fragmentárním portfolio pramenů. A ty jsou dle Nietzscheho výsledkem různých intencio-
nálních zásahů v pozdější době. Vytváříme-li tedy obraz starověké filosofie, je otázkou, nakolik se dobíráme „skutečnosti“ a nakolik je tato „skutečnost“ jednou z možných výslednic pozdějšího, někdy i trochu náhodného vývoje. Jinými slovy, tento „dávnoek“ nejenže mohl být jinak, ale i když přijmeme ontologicky jeho „danost“ či „bytí“, jeho historická rekonstrukce, založená na „vědecké“ práci s prameny, musí být chápána jen jako jedna z možných variant. Přičemž tato možnost není jen věcí interpretace dochovaných pramenů, ale týká se konkrétní podoby pramenů jako takových vůbec.⁴²

Toto uvažování o „konstruovanosti“ či „dochovanosti“ historických pramenů, které protkává celé Nietzscheho filologické dílo (vydané i rukopisné), nutně vybízí ke kontrafaktuálním otázkám, které jsou z hlediska historické vědy opravdu kardinální. Ve svých závěrech, které jakékoli historické poznání (nejen) v Nietzscheho době staví často jako definitivní, musí být člověk opatrný a obezřetný. Nesmí opomíjet určitý druh nahodilosti, k němuž jsme

41 Nietzsche, F., *Frühe Schriften*. Hrsg. von H. J. Mette – K. Schlechta – C. Koch. 2. Aufl. in 5 Bänden. München, Beck 1994. Cit. místo: Bd. 5, s. 126.

42 V této souvislosti je třeba připomenout velmi zajímavý fakt, že Friedrich Nietzsche byl jedním z vážně diskutovaných potencio-
nálních autorů dnes už legendární sbírky známé jako *Zlomky předsokratovských myslitelů* (český překlad: K. Svoboda. Praha Československá akademie věd 1962). Tato vlivná a konstitutivní práce, jejímž autorem byl nakonec Hermann Diels, mohla mít jinou podobu ovlivněnou Nietzscheho interpretací předsokratovských filosofů – a kvůli tomu mohla i jinak vypadat jejich dnešní interpretace. Viz Babich, B., *Nietzsches Antike: Beiträge zur Alphilologie und Musik*. Baden-Baden, Academia 2020, s. 17–48.

natrvalo odsouzení – a to na různých úrovních dějin. I když lze Nietzscheho charakterizovat jakožto „ontologického a reprezentačního realistu“, některé aspekty jeho tehdejší metodologie komplikují to, co všechno může toto označení znamenat.

II. Nietzscheho afinita k Thukýdídovi a Jacobu Burckhardtovi má kontrafaktuální rozměr.

Otázka Nietzscheových vzorů a vlivů formujících jeho myšlení patří k základním pilířům výzkumu jeho role v dějinách filosofie.⁴³ V průběhu času se ukázali jako důležití také zástupci historiografie, a to zejména díky výše citovaným pracím Thomase H. Brobjera. My se nyní zaměříme na dva z nich, kteří z pohledu kontrafaktuálního pojetí dějin představují velmi zajímavé autory – na Thukýdida (cca 460–400 před naším letopočtem) a Jacoba Burckhardta (1818–1897).

Vztah Friedricha Nietzscheho a Thukýdida byl tematizován již v době prvního zpřístupňování jeho nevydaných rukopisů na přelomu 19. a 20. století,⁴⁴ nicméně do dnešních dnů je jeho reflexe zaměřena v naprosté většině až na pozdější texty z 80. a 90. let a na téma role morálních hodnot.⁴⁵ Nietzsche ovšem sám Thukýdida označil už ve svých přednáškách z roku 1874 za „největšího badatele a myslitele mezi historiky“.⁴⁶ Zároveň v dochovaných výpiscích, poznámkách a dopisech mezi lety 1869–1879 také nacházíme hned několik odkazů na Thukýdídovu osobu i dílo.⁴⁷ Je zřejmé, že se jím Nietzsche zabýval prakticky od začátku svých filologických studií a že ho vnímal jako výjimečnou autoritu mezi starými řeckými historiky.

43 Srov. Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 363–426; a Brobjer, T. H., *Nietzsche's Philosophical Context. An Intellectual Biography*. Urbana, University of Illinois Press 2008.

44 Nestle, W., Friedrich Nietzsche und griechische Philosophie. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik*, 15, 1912, Nr. 8, s. 554–584. V českém prostředí se toto téma také objevilo relativně brzy – srov. Červenka, J., *Friedrich Nietzsche. Studie o jeho imoralismu a jeho předzvěstech v řecké filosofii*. Praha, Česká grafická unie 1942; a Popelová, J., *Tři studie z filosofie dějin. Příspěvek k problematice bytí a dění*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947, s. 36–44.

45 Viz například Zumbrunnen, J., “Courage in the Face of Reality”: Nietzsche's Admiration for Thucydides. *Polity*, 35, 2002, No. 2, s. 237–263; Polansky, D., Nietzsche on Thucydidean Realism. *The Review of Politics*, 77, 2015, No. 3, s. 425–448; Mann, J. E. – Getty L. L., A Model Sophist: Nietzsche on Protagoras and Thucydides. *The Journal of Nietzsche Studies*, 42, 2011, No. 1, s. 51–72; nebo Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 370.

46 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 5: Vorlesungsaufzeichnungen (WS 1874/75 – WS 1878/79). Hrsg. von G. Colli – M. Montinari – W. Müller-Lauter – K. Pestalozzi – F. Bornmann – M. Carpitella. Berlin, De Gruyter 1995, s. 225.

47 Nietzsche, F., *Sämtliche Werke: Kritischen Studienausgabe in 15 Bänden*. Hrsg. von G. Colli – M. Montinari. München, Deutscher Taschenbuch Verlag – Berlin – New York, De Gruyter 1999. Cit. místa: Bd. 7, s. 406; s. 701; s. 754 a Bd. 8, s. 100; s. 110 a s. 558. Srov. také Nietzsche, F., *Poznámky k „My filologové“*, c.d., s. 72.

Friedrich Nietzsche vyšel při charakteristice Thukýdídova historického díla z konstatování, že byl „nepřítelem všeho mytického a typického v dějinách“.⁴⁸ Podle něj lze tento odklon vidět zejména v tom, že Thukýdídés opouští starší tradici reprezentovanou Hérododem, která v událostech lidských dějin viděla realizaci transcendentní vůle (či vůlí) božského záměru a osudu. Thukýdídés naopak přitáhl pozornost k vnitřní dynamice dějin, založené na odhalování historických faktů a příčinných souvislostí mezi nimi.⁴⁹

V tomto ohledu je možné připomenout například pasáž týkající se moru v Athénách roku 430 před naším letopočtem: „Ať si každý, lékař nebo neodborník, říká, co si o něm myslí, z čeho pravděpodobně povstal, které příčiny podle jeho názoru dostatečně vysvětlují takovou přeměnu a byly schopné způsobit takový obrat. Já povím, jak mor probíhal, a poukáži na jeho příznaky, které bude moci člověk pozorovat a mít na zřeteli, aby se s nimi napřed seznámil a nemoc rozpoznal, kdyby se někdy znova objevila, neboť jsem ji sám měl a na vlastní oči jsem viděl i jiné nemocné.“⁵⁰ Krátké pojednání o zlovolné nemoci odhaluje dvě důležité stránky Thukýdídova pojetí kauzality. Zprv, příčiny jevů je třeba hledat v dění samém, a to zejména za pomoci nástrojů racionálního poznání. Zadruhé, poznání těchto příčin skýtá člověku možnost odhadovat budoucí vývoj.⁵¹ Tím vzniká právě velmi silný kauzální vztah, jenž je základem Thukýdídovy dobře známé koncepce dějin.

Odmítnutí fatalistického směřování dějin a důraz na příčinné souvislosti implikuje otázky po kontrafaktuálním průběhu minulosti. Jestliže se věci nedějí nutně a jestliže je změna v dějinách odvislá od souboru konkrétních okolností, pak není zcela mimo smysl připustit, že tyto věci mohly být i jinak, než ve skutečnosti byly/jsou. Sám Thukýdídés ve svém textu nabízí hned několik konkrétních kontrafaktuálních úvah, které to potvrzují.⁵² V nich často upozorňuje na to, jak málo stačilo, aby se věci seběhly velmi odlišně:

48 Nietzsche, F., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 5: *Vorlesungsaufzeichnungen* (WS 1874/75 – WS 1878/79, c.d.), s. 239.

49 Viz například klasické práce: Cochrane, C. N., *Thucydides and the Science of History*. Oxford, Oxford University Press 1929; nebo Dobiáš, J., *Dějepisectví starověké*. Praha, Historický klub 1948, s. 98–120. Některé závěry jsou dnes již problematizovány, ovšem základní kostra Thukýdídova pragmatického pojetí dějin zůstává relevantní. Srov. Thomas, R., *Thucydides' Intellectual Milieu and the Plague*. In: Tsakmakis, A. – Rengakos, A. (eds.), *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden – Boston, Brill 2006, s. 87–108.

50 Thukýdídés, *Dějiny peloponnéské války*. Přel. V. Bahník. Praha, Odeon 1977, s. 129.

51 Munson, R., *Time and Foresight in Thucydides*. In: Low, P. (ed.), *The Cambridge Companion to Thucydides*. Cambridge, Cambridge University Press 2023, s. 89–109.

52 Tordoff, R., *Counterfactual History and Thucydides*. In: Wohl, V. (ed.), *Probabilities, Hypotheticals, and Counterfactuals in Ancient Greek Thought*. Cambridge, Cambridge University Press 2014, s. 101–121.

„Byl to obrovský požár a chybělo jen velmi málo, a byl by Platajany, kteří všemu ostatnímu unikli, nadobro zničil. Uvnitř města bylo možno přiblížit se k ohni jen na velkou vzdálenost, a kdyby byl zafoukal vítr směrem k městu, jak nepřátelé doufali, nebyli by z toho vyvázli.“⁵³

„Lidé v Athénách si totiž mysleli, že se nepřátelé už dostali do Peiraiea, v Peiraieu se domnívali, že už byla dobyta Salamina a že se co nevidět vrhnou i na ně. Snadno by k tomu také bylo došlo, kdyby se byli rozhodli k ráznému činu – vítr by jim v tom nebyl zabránil.“⁵⁴

„A tak s malým předstihem dostal Brasidas Amfipoli do své moci, kdežto Éionu o jedinou noc propásl, neboť kdyby nebyly lodi rychle přijely na pomoc, byl by měl za úsvitu i toto město.“⁵⁵

„Mně se zdá nad slunce jasnější, že nepřivedl lodi proto, že chtěl Řeky oslabit a zdržet, poškodit je tím, že se tam odebral a nechával plynout čas, a udržet je v rovnováze, aby žádnou z obou stran neposiloval tím, že by se k ní přidal, vždyť kdyby chtěl, je jasné, že by válku ukončil, jen kdyby se o to s rozhodností zasadil.“⁵⁶

Všechny tyto vybrané části mají společné to, že tematizují velmi tenkou hranici mezi tím, co se stalo, a tím, co se hypoteticky stát mohlo. Tím se vytváří určitým způsobem rozechvělý obraz minulosti, problematizující její předurčenost. Nietzsche reflektoval tuto povahu dějin sám, a to ve vztahu k těm řeckým možná i pod vlivem Thúkýdida: „Nemohu uvěřit, že dějiny Řeků měly onen **přirozený** průběh, který u nich oslavujeme. Měli příliš rozmanitá nadání, aby mohli být **pozvolní** oním pozvolným způsobem, jímž želva závodí s Achilleem. (...) pohyb celého soustrojí je natolik vystupňován, že jediný kámen hrozený mezi jeho kola celý stroj rozmetá.“⁵⁷ Podobně v dotčených „Poznámkách k „My filologové““ odmítá prozřetelnost v dějinách jen jako něco, čím si lidé v minulosti usnadňovali život.⁵⁸ Události se dějí divoce a bez řádu. Zde se před námi otevírá určité vnitřní napětí vznikající ze střetu kauzálně pojatého vývoje (věci se dějí, protože jim předchází určité podmínky) a principu náhody v dějinách. Pro Nietzscheho je to ovšem řešitelné dilema.⁵⁹

53 Thukydides, *Dějiny peloponnéské války*, c.d., s. 146.

54 Tamtéž, s. 158.

55 Tamtéž, s. 285.

56 Tamtéž, s. 523.

57 Nietzsche, F., *Lidské, příliš lidské I*, c.d., s. 159.

58 Nietzsche, F., *Poznámky k „My filologové“*, c.d., s. 74.

59 Zajímavé jsou v tomto ohledu studie interpretující Nietzscheho pojetí kauzality, které vycházejí z jeho vztahu k přírodním vědám. Vyplývá z nich totiž, že právě vztah nutnosti a nahodilosti je pro něj i v duchu dobové evoluční biologie nosným tématem úvah a nikoli neřešitelnou aporií. Srov. Leiter, B., Nietzsche's Naturalism and Nineteenth-Century Biology. *Journal of Nietzsche Studies*, 48, 2017, No. 1, s. 71–82; a Remhof, J., Naturalism, Causality, and Nietzsche's Conception of Science. *Journal of Nietzsche Studies*, 46, 2015, No. 1, s. 110–119.

Ve svých „Poznámkách k ‚My filologové‘“ v souvislosti s výchovou zmiňuje, že když učíme mládež o zákonitostech našeho světa (nejprve přírodních a pak i společenských), otevíráme s nimi postupně stále naléhavější otázku: „*Muselo to tak být?*“⁶⁰ Odpověď nalézáme opět v pohledu do minulosti, která se zpětně může jevit jako otevřená: „*Po Aischylovi bylo ještě otevřeno mnoho vývojových cest; Sofoklés se vydal po jedné z nich.*“⁶¹ Jako historici umíme vysvětlit, proč a jak se řecká tragédie vyvinula na přelomu 6. a 5. století před naším letopočtem, ale zároveň musíme uznat, že se z nejrůznějších (a možná i náhodně malicherných) důvodů mohla vyvinout i jinak.

Člověk se postupně dostává do paradoxní situace v tom smyslu, že potřebuje dějiny k tomu, aby si vysvětlil skrze jejich zákonitosti, jak něco vzniklo (např. jeho přítomnost), ale zároveň se právě při studiu těchto dějin dozvídá, že věci mohly být i jinak. Náhodnost (nebo arbitrárnost) se při retrospektivním pohledu jeví stejně platná jako metodické vysvětlení kauzálních nexů. A právě kontrafaktuální dějiny se vyjevují jakožto nástroj, kterým lze artikulovat tuto ontologickou podvojnost. Zde se Friedrich Nietzsche setkává se svým vzorem Thúkydidem.

Druhým autorem, o jehož vlivu na Friedricha Nietzscheho toho bylo napsáno také mnoho, byl Jacob Burckhardt.⁶² Jakub Chavalka podrobně zmapoval okolnosti i možné interpretace jejich vztahu a přesvědčivě ukázal, na limity i možnosti jeho výkladu.⁶³ Karl Löwith, což se hodí do logiky této studie, pak i přes velké rozdíly spatřuje největší vliv švýcarského historika v díle německého filosofa právě v období kolem vzniku přípravného materiálu pro úvahu *My filologové*.⁶⁴ Ve stejné době pak někteří pozdější badatelé nacházeli i opačné vlivy, tj. vliv Nietzscheho *Nečasových úvah* na některé Burckhardtovy přednášky.⁶⁵ Nietzscheho, v mnoha ohledech kontroverzní, sestra dokonce označila právě Burckhardta za jednoho z blízkých spolupracovníků, kteří

60 Nietzsche, F., Poznámky k „My filologové“, c.d., s. 85.

61 Tamtéž, s. 99.

62 V českém prostředí se tomuto vztahu nejkomplexněji věnovala práce: Chavalka, J., *Dějiny a sebetvorba. Jacob Burckhardt jako Nietzscheův modelový čtenář*. Praha, Karolinum 2019. Přehledově viz Ottmann, H. (Hrsg.), *Nietzsche-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, c.d., s. 43–44; a Janz, C. P., *Friedrich Nietzsche. Biographie. Erster Band*, c.d., s. 321–326. Aktuálnější interpretaci založenou na jejich vzájemné korespondenci nabídla studie: Müller, E., „Basler Professor“ oder „Gott“. Zum Briefwechsel zwischen Nietzsche und Burckhardt. *Nietzscheforschung*, 28, 2021, Nr. 1, s. 151–170.

63 Chavalka, J., *Dějiny a sebetvorba. Jacob Burckhardt jako Nietzscheův modelový čtenář*, c.d., s. 41–73.

64 Löwith, K., Jacob Burckhardt. Der Mensch inmitten Geschichte. In: týž, *Sämtliche Schriften*. Bd. 7. Stuttgart, J. B. Metzlersche 1984, s. 45.

65 Meier, N., Zu Jacob Burckhardt und Friedrich Nietzsche. Ein Stück spekulativer Quellenkritik. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 81, 1981, s. 97–117.

se v době vzniku *Nečasových úvah* aktivně podíleli na jejich formování.⁶⁶ Toto tvrzení je třeba brát s poměrně velkou rezervou, přesto ale nelze popřít určitý intelektuální vztah mezi oběma basilejskými profesory. A to právě na rovině kontrafaktuálního uvažování při interpretaci dějin.

První intenzivnější intelektuální setkání mezi oběma muži se uskutečnilo na podzim roku 1870, když Nietzsche navštívil Burckhardtovu přednášku s názvem *Historická velikost*.⁶⁷ Druhý den o ní nadšeně referoval svému příteli Carlu von Gersdorff.⁶⁸ Toto Burckhardtovo vystoupení bylo součástí přednáškového cyklu o povaze dějin, který byl později v upravené podobě vydán pod souhrnným názvem *Úvahy o světových dějinách* a následně přeložen do mnoha světových jazyků.⁶⁹

Velikost jednotlivců je podle Burckhardta v dějinách mimo jiné určena vztahem k nám samým, kteří se na dějiny díváme: „Nakonec jsme neodolatelně puzeni k tomu, abychom v minulosti a současnosti pokládali za velikány ty, jejichž působení určuje naše individuální bytí a bez jejichž vlivu bychom si svou existenci nedovedli představit.“⁷⁰ Jinými slovy, velikost je založena mimo jiné i na kontrafaktuální úvaze: kdyby daný velký člověk v minulosti neexistoval, náš život by vypadal jinak. S čímž souvisí i další pojmy jako *ojedinělost* a *nenahraditelnost*.⁷¹ Sám Burckhardt pak rozvíjí konkrétní a explicitní kontrafaktuální myšlenky, které mu slouží jako nástroj interpretace dějin. Kryštof Kolumbus je například označován za velikána dějin, ovšem se zajímavým dovětkem: „A přesto by se dalo tvrdit i o Kolumbovi, že by Amerika byla brzy objevena, i kdyby byl Kolumbus zemřel už v kolébce, což nelze říci o Aischylovi, Feidiiovi a Platónovi. A kdyby Raffael zemřel v kolébce, tak nikdy nebylo Proměnění Páně namalováno.“⁷² Všichni dotčení jsou retrospektivně viděni jako přelomové osobnosti, bez nichž by svět vypadal jinak – nebo aspoň tak si to představujeme. A to i v případě Kryštofa Kolumba, který sice nevytvořil kulatost Země a ani na ni neměl žádný vliv, přesto ji pro Evropany

66 Förster-Nietzsche, E., *Das Leben Friedrich Nietzsches*. Zweiter Band. Leipzig, Verlag von C. G. Naumann 1897, s. 137.

67 Burckhardt, J., [K.] Die Individuen und das Allgemeine (Die historische Größe). In: *Jakob Burckhardt Werke*. Hrsg. von P. Ganz. Bd 10: Ästhetik der bildenden Kunst – Über das Studium der Geschichte – Mit dem Text der ‚Weltgeschichtlichen Betrachtungen‘ in der Fassung von 1905. München, C. H. Beck und Schwabe 2000, s. 274–302. Tato přednáška byla pak drobně upravena a vydána knižně. Srov. Burckhardt, J., Jedinec a celek. In: *týž, Úvahy o světových dějinách*. Přel. J. Loser. Praha, Melantrich 1971, s. 161–191.

68 Nietzsche, F., *Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 2, Bd. 7: Briefe von Friedrich Nietzsche 1869–1872, c.d., s. 155.

69 Původní koncepty přednášek v: Burckhardt, J., Über das Studium der Geschichte. In: *Jakob Burckhardt Werke*. Bd. 10, c.d., s. 129–348. Česky v: Burckhardt, J., *Úvahy o světových dějinách*, c.d.

70 Burckhardt, J., Jedinec a celek, c.d., s. 162.

71 Tamtéž, s. 163.

72 Tamtéž, s. 166.

„objevil“ díky své odvaze v určitý moment jejich dějin. A tím je nenávratně změnil. Mohl však snadno zmizet při cestě na Západ a svět by vypadal jinak. V tom tkví i jeho velikost, odemykající nutné kontrafaktuální představy.

Další přednáška, kterou Nietzsche v roce 1870 z Burckhardtových úst uslyšel, se jmenovala *O štěstí a neštěstí v dějinách*.⁷³ Burckhardt se v ní se pokusil interpretovat tvrzení, která běžně slycháváme dodnes: „*Bylo neštěstím, že Caesar byl zavražděn, než mohl zajistit světové říši Římské náležitou podobu*“ nebo „*Bylo štěstím, že se Evropa v 8. století vcelku ubránila islámu*“.⁷⁴ Tyto teze vychází z potřeby lidí hodnotit minulé události a jsou podle Burckhardta produktem moderního pojetí dějin založeného na víře v pokrok.⁷⁵ Byť to autor explicitně nezmiňuje, jsou také založené na silných kontrafaktuálních tezích, které dodávají daným tvrzením legitimitu – bylo neštěstím, co se stalo Caesarovi, neboť pokud by žil, dosáhl by dalších velkých věcí ve prospěch římské říše. A podobně – bylo štěstí, že se Evropa ubránila v raném středověku islámu, protože pokud by se neubránila, nastaly by pro její obyvatele krušné časy.

K vlastním kontrafaktuálním úvahám pak Burckhardt dochází v závěrečné části své přednášky, když je identifikuje jakožto jeden z nástrojů naší interpretace minulosti. Připomíná, že někteří lidé hájí například myšlenku, že Německo mohlo být sjednoceno již v době třicetileté války, ovšem podle Burckhardta pokud by se tak stalo, vnitřní rozpory tohoto státu by byly nepřekonatelné.⁷⁶ Nebo: „...nový chrám sv. Petra papeže Mikuláše V. by byl dopadl daleko méně velkolepě než za Bramanta a Michelangela.“⁷⁷ Kontrafaktuální scénáře zde slouží jako prostředek k hodnocení událostí, které „naštěstí“ dopadly dobře, neboť se odehrály „faktuálně“. Burckhardt se obrací i do dějin umění, kde podle něj vlastně bylo „štěstím“, že se některé věci nestaly: „Kdyby v XV. století bylo náhle objeveno velké množství dobře zachovaných řeckých soch a maleb, nebyli by mohli Leonardo, Michelangelo, Raffael, Tizian a Correggio tvořit, co stvořili (...) A kdyby se byli v druhé polovině XVIII. století za nadšené obrody filologických a památkářských studií vynořili ztracení řečtí lyrikové, byli by možná narušili rozvoj německé poezie.“⁷⁸

V Nietzscheho poznámkách zhruba z doby, kdy připravoval svou druhou *Nečasovou úvahu*, nacházíme hned několik míst, které značí i Burckhardtův

73 Původní podoba v: Burckhardt, J., *Über Glück und Unglück in der Weltgeschichte*. In: *Jakob Burckhardt Werke*. Bd. 10, c.d., s. 526–540. Lehce upravená verze v: Burckhardt, J., *O štěstí a neštěstí v dějinách*. In: *tyž, Úvahy o světových dějinách*, c.d., s. 192–206.

74 Burckhardt, J., *O štěstí a neštěstí v dějinách*, c.d., s. 193.

75 Tamtéž, s. 194: „V současné době se uplatňuje teorie postupného zdokonalování (tzv. pokrok) ve prospěch přítomnosti a budoucnosti.“

76 Tamtéž, s. 204.

77 Tamtéž.

78 Tamtéž, s. 205.

vliv.⁷⁹ Je samozřejmě otázkou, zdali jde přímo o vliv Jacoba Burckhardta nebo o širší příslušnost k určitému myšlenkovému proudu dané doby. Explicitnější souvztažnost je možné spatřit například v jeho definici „historické velikosti“, kterou Nietzsche také chápe jako to, co „trvale působí“.⁸⁰ Jinými slovy jako něco neoddělitelného od naší přítomné situace. Rovněž výklady tématu štěstí a neštěstí v dějinách vykazují shodné rysy.⁸¹ Zejména v tom, že potřeba takto tematizovat historický vývoj vychází z problematické pozice člověka soudícího minulost a hledající uklidňující odpověď na vlastní existenci.

I v dotčených „Poznámkách k „My filologové““ se podobnost přístupu obou autorů výrazněji projevuje. „Řecké dějiny byly dosud psány vždy z hlediska úspěchu,“⁸² píše v této souvislosti Nietzsche a souzní s Burckhardtovou myšlenkou, že dosavadní filosofie dějin byla traktována „zpravidla v krajně optimistickém duchu“.⁸³ Tento přístup se zakládá na retrospektivním pohledu, který nahlíží minulost jako vposledu pokrokový proces, který se v nějakém ohledu stal tím, čím se stát měl. A právě kontrafaktuální otázka, zdali se věci nemohly stát jinak, ho narušuje a problematizuje. Podobně pak na jiném místě Burckhardt vykresluje způsoby našeho vyprávění dějin stojícího na nedočkavě vyhlíženém pozitivním výsledku: „Podle nás se měly věci vyvíjet rychleji a jsme ochotni obětovat některé z dvaceti šesti egyptských dynastií, jen aby už se dostal konečně k moci král Amasis a jeho liberální pokrok.“⁸⁴ Už abychom tam byli, hlavně bez větších problémů. Přehnané lpění na historickém procesu a jeho výsledku kritizuje ve své nejslavnější práci o dějinách i Nietzsche: „Tito historičtí lidé věří, že smysl bytí bude v průběhu procesu vycházet stále více najevo (...) Bude to Ne! člověka nadhistorického, jenž nevidí spásu v procesu, nýbrž pro kterého je svět v každém jednotlivém okamžiku hotov a dosahuje svého konce.“⁸⁵ Oba dva – Nietzsche i Burckhardt – přitom viní z tohoto optimismu Hegela.⁸⁶

V *Nečasové úvaze* o dějinách ze stejné doby pak Nietzsche obviňuje německou kulturu právě z této „víry“ v sebe samu v jakožto (nutnou) výslednici dosavadního dějinného procesu: „Opravdu, ochromující a rozlaďující je víra, že

79 Viz zejména Nietzsche, F., *Sämtliche Werke: Kritischen Studienausgabe in 15 Bänden*, c.d., Bd. 7, s. 621–723.

80 Tamtéž, s. 643.

81 Tamtéž, s. 667.

82 Nietzsche, F., *Poznámky k „My filologové“*, c.d., s. 73.

83 Burckhardt, J., *Úvahy o světových dějinách*, c.d., s. 8.

84 Tamtéž, s. 194. Na tomto místě je jako „král Amasis“ zmiňován faraon Ahmóse II. (řecky: Amásis).

85 Nietzsche, F., *O užitku a škodlivosti historie pro život*, c.d., s. 84.

86 Srov. Nietzsche, F., *Poznámky k „My filologové“*, c.d., s. 83; a Burckhardt, J., *Úvahy o světových dějinách*, c.d., s. 8.

jsme opozdilci časů: jak hrozné a ničivé však musí být, když se taková víra jednoho krásného dne bezostyšně obrátí a začne tohoto opozdilce zbožňovat jako pravý smysl a účel všeho, co se stalo dříve, když se její vědoucí ubohost ztotožní s dovršením světových dějin. Tento způsob uvažování naučil Němce mluvit o ‚světovém procesu‘ a vlastní dobu ospravedlňovat jako nutný výsledek tohoto procesu.⁸⁷ Fatální důsledky pro člověka pak Nietzsche vidí v tom, že pokud přijme dějiny jakožto soubor rozumově nutných úspěchů, jakožto vítězství logična či ideje, pak nezbyvá než se klanět.⁸⁸

Kontrafaktuálnímu myšlení se pak otevírá prostor v úkolu, jenž Nietzsche člověku zadal, tj. obrátit historický pohled na dějiny samy.⁸⁹ Musely se dějiny opravdu seběhnout tak, jak se seběhly? Na příkladu světových velikánů využívá tento nástroj a upozorňuje na scestné uvažování mnoha fatalistů, neboť kdyby Raffael nebo Goethe nezemřeli a žili o něco déle, obohatili by lidstvo dalšími produkty své geniality – držet se faktů je jako držet se telete.⁹⁰ Dějinám je třeba klást nepřijemné otázky, a to i za hranici jejich fakticity.⁹¹

Závěrem zbývá ještě dodat, že v roce 1860 vyšla Burckhardtova asi nevlivnější kniha *Kultura renesance v Itálii*, jejíž součástí je také portrét Cesara Borgii (1475–1507), kontroverzního italského kondotiéra a kardinála v jedné osobě, klíčové osoby italské renesance. Jednou z jádrových otázek celého příběhu jak pak otázka, co by se asi stalo, kdyby se Cesare Borgia stal na počátku 16. století papežem. A Burckhardt na ni odpovídá: „Při sledování takových hypotéz se fantazie ztrácí v bezedné propasti.“⁹² Byť úvaha pro Burckhardta samotného končí skepticky, její význam v tradici bádání o italské renesanci je značný. Vliv této pasáže na Nietzscheho pozdější myšlení byl již tematizován jinde a stačí ho zde jen připomenout jakožto dokreslení celkového obrazu.⁹³

3. Kardinální otázka historie

Z hlediska vývoje Nietzscheho filosofie se jeho teze o kontrafaktuálních dějinách v „Poznámkách k ‚My filologové‘“ nezdají být tak úplně nahodilé. Ukazuje se, že v rámci jeho raného filosofického (a historiografického) díla

87 Nietzsche, F., O užitku a škodlivosti historie pro život, c.d., s. 126.

88 Tamtéž, s. 127.

89 Tamtéž, s. 124: „... problém historie **musí** rozřešit historie sama, vědění **musí** svůj osten obrátit proti sobě samému.“

90 Tamtéž, s. 127–128.

91 Tamtéž, s. 111–112: „Lze si představit dějepisce, které v sobě nemá ani kapku prosté empirické pravdy, a přece by si smělo nejvyšší měrou činit nárok na přívlastek objektivnosti.“

92 Burckhardt, J., *Kultura renesance v Itálii*. Přel. V. Čadský. Praha, Rybka Publishers 2013, s. 91.

93 Ruehl, M., *The Italian Renaissance in the German Historical Imagination, 1860–1930*. Cambridge, Cambridge University Press 2015, s. 58–104.

zaujímají důležité postavení a týkají se různých aspektů jím rozvíjených témat. Jde ale opravdu o *kardinální otázku* historie? Ve dvou rovinách bezesporu ano.

Metodologické lpění na primátu historického pramene jakožto zdroje poznání minulosti v sobě skrývá jistou past, kterou na první pohled nutně nevidíme. Problém kontrafaktuálních otázek ve vztahu k historickým pramenům totiž nespočívá jen v tom, že v kontrafaktuálních scénářích de facto adekvátní prameny nemáme a ani nemůžeme mít k dispozici, ale rovněž i v tom, že pokud nějaké prameny ve faktických dějinách máme, tak jsou často výsledkem jednak určité intencionality v době svého vzniku a zároveň produktem dlouhodobého pozůstávání v čase, jenž na nich také zanechal určitou stopu. A to platí zejména pro starší dějiny, kterým se věnoval Nietzsche. Kontrafaktuální tázání nelze zcela pominout, neboť se nevztahuje jen k dějinám samým (ontologie), ale také k tomu, na čem jejich obraz stavíme (metodologie). Minulost se mohla stát jinak, než se stala, ale také nám po ní mohly zůstat jiné věci, než zůstaly. I to je základem Nietzscheho kritiky dobové sebedůvěry historické vědy na konci 19. století.

Je pravdou, že se nám zde potkávají dva problémy kontrafaktuálních dějin – jeden týkající se průběhu minulosti jako takové a druhý týkající se podoby dochovaných pramenů. Každý z nich je poněkud jiné povahy. Z hlediska Nietzscheho kritiky soudobé historiografie a filologie, k níž postupně směřuje, je pak charakterizuje i jiná míra závažnosti. Zatímco první kontrafaktuální problém (ontologický) lze snadno odmítnout jako pouhou spekulaci, druhý z nich (metodologický) je závažnějšího rázu. Jak Nietzsche na mnoha příkladech ukázal, podoba pramenů, které považujeme za „bezprostřední“, je často výsledkem působení dalších dějin, a i když se budeme důsledně držet všech pravidel přísné kritiky, zůstáváme vposledu v určité nejistotě, co že to vlastně poznáváme. A nebyl by poznáný obraz dosti odlišný, kdyby se nám dochovaly jiné prameny, respektive klidně i ty stejné, ale v jiné variantě? Zdá se, že Friedrich Nietzsche zde opravdu narazil na jeden z kardinálních problémů historiografie.

Metafyzický pak vědomí možných historických alternativ osvobozuje člověka z područí minulosti, které se právě v 19. století otevřel dosud nevidaný prostor pro vlastní uplatnění skrze vlivná historická vyprávění. Jaké závazky vůči minulosti vlastně máme, když vyjdeme z konstatování, že se věci mohly stát i jinak, než se staly? Podvojnost a rozporuplnost dějin spočívá v tom, že se na jedné straně cítíme být jejich výsledkem, a tedy vnímáme jakousi „nutnost“ naší přítomnosti, na straně druhé ale kontrafaktuální úvahy oslabují tuto pozici minulosti, a v určitém ohledu nás tak podle Nietzscheho osvobo-

zují a léčí z „historické horečky“, která zachvátila jeho dobu.⁹⁴ Vnímání naší vlastní svobody v přítomném jednání je doprovázeno přiznáním této možnosti také zpětně: všem aktérům v dějinách – a i v tomto ohledu jsou kontrafaktuální dějiny kardinální otázkou historie.

Z hlediska celku Nietzscheho filosofie se dostáváme do nanejvýš zajímavé situace, neboť on sám je v pozdější své fázi svého myšlenkového vývoje znám jako autor konceptu „věčného návratu“ a „amor fati“.⁹⁵ V *Radostné vědě* z roku 1882 k tomu sám Nietzsche poznamenává: „Chci se stále učit vidět v nutnosti věcí krásu: – tak budu jedním z těch, kdo činí věci krásnými.“⁹⁶ A v návaznosti na to pak připodobňuje lidský život k přesýpacím hodinám bytí, které „se stále znovu obracejí – a ty s nimi, zrno prachu!“⁹⁷ Tato myšlenka se může jevit v přímé opozici k tomu, co jsme analyzovali v Nietzscheho raných filologických úvahách. Je úkolem dalšího promýšlení a interpretací, které by se snažily spojit Nietzscheho filosofii v jeden celek, aby vysvětlily tuto proměnu a našly v ní nějakou logiku či smysl. Otázkou však zůstává, nakolik je to úkol potřebný a nakolik se Nietzscheho myšlení ze samé své podstaty takovým pokusům vzpouzí. Tím ale už opouštíme rámec a cíl tohoto textu, jenž chtěl představit jen jednu z otázek jeho díla v jedné poměrně sevřené epoše jeho života.

94 Nietzsche, F., O užitku a škodlivosti historie pro život, c.d., s. 124.

95 Nietzsche, F., *Sämtliche Werke: Kritischen Studienausgabe in 15 Bänden*, c.d., Bd. 9, s. 494. Srov. Hatab, L. J. – Conway, D., *Nietzsche's Life Sentence: Coming to Terms with Eternal Recurrence*. New York, Routledge 2005, s. 57–90; a Kouba, P., *Nietzsche. Filosofická interpretace*. Praha, Oikymen 2000, s. 42–65.

96 Nietzsche, F., *Radostná věda*. Přel. V. Koubová. Praha, Aurora 2001, s. 145.

97 Tamtéž, s. 183.